

تبیین سازه‌های اساسی مدیریت دانش بر اساس نهج البلاغه

محسن منطقی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۵/۱۰

تاریخ اصلاح: ۱۳۹۵/۰۸/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۹/۲۱

چکیده

زمینه و هدف: در عصر توین، دانش منبع اصلی توسعه سازمان‌هاست؛ مدیران سازمان‌ها در دنیای پرچالش رقابتی به دنبال استفاده از مدیریت دانش برای افزایش موفقیت خود هستند. کتاب شریف نهج البلاغه، در سه بخش خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها، در بردارنده آموزه‌های فراوانی است که می‌تواند در بهبود مدیریت دانش برای سازمان‌های اسلامی مفید باشد.

روش: روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش از نظر هدف، کاربردی است. همچنین از نظر روش، از شیوه آمیخته اکتشافی (کیفی - کمی) استفاده شده است. در این روش ابتدا با استفاده از روش کمی، روایات مربوط به موضوع جمع‌آوری شد. سپس سه سازه اصلی ساخته شد و با بررسی تحلیلی و کیفی این روایات برای این سه سازه اصلی هشت بُعد شناسایی شد. بر این اساس، با ترکیب کردن دو دسته تحقیق کمی و کیفی به درک بهتری از پدیده پرداخته شد.

یافته‌ها: با بررسی به عمل آمده در این پژوهش مشخص شد که مفهوم مدیریت دانش، در کتاب شریف نهج البلاغه تاییدکننده سازه‌های اساسی مدیریت دانش است.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش، نشان داد که آموزه‌های کتاب شریف نهج البلاغه درخصوص مدیریت دانش را می‌توان در سه سازه اساسی مدیریت، منابع انسانی و محیط تبیین کرد. هر کدام از اینها نیز دارای ابعاد و اجزاء متعددی هستند که با استناد به آموزه‌های نهج البلاغه قابل اثبات و به‌کارگیری هستند.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، مدیریت دانش، منابع انسانی، محیط.

□ استناد: منطقی، محسن (زمستان، ۱۳۹۵). تبیین سازه‌های اساسی مدیریت دانش بر اساس نهج البلاغه. فصلنامه مطالعات مدیریت انتظامی، ۱۱(۴)،

مقدمه

سازمان‌ها امروزه به این نتیجه رسیده‌اند که اگر دانش در سازمان مدیریت نشود، نمی‌توان از سرمایه‌های فکری سازمان به خوبی استفاده کرد. نیروی انسانی که زمینه‌سازان سرمایه‌های فکری و دانشی سازمان (اعم از آشکار و ضمنی) هستند، با ترک سازمان، مشکلات متعددی را برای سازمان فراهم می‌کنند. استخدام و به‌کارگیری افراد فاقد دانش و تجربه، افزایش هزینه‌های تکراری را برای سازمان به‌دنبال دارد. از این رو یکی از دلایل اصلی پرداختن به این مسئله افزایش حجم عظیم دانش ضمنی در سازمان و ارزشمند بودن این دانش برای سازمان‌ها و ضرورت انتقال آنها به دیگران است. در این پژوهش، با بررسی جامع از ادبیات موضوع، تلاش شد که به پرسش اصلی پژوهش، که به‌دنبال شناسایی سازه‌های بنیادی تأثیرگذار در میزان توجه و افزایش مدیریت دانش در سازمان‌های عمومی است؛ پرداخته شود. سید رضی (رحمت‌الله علیه) با تدوین کتاب شریف نهج‌البلاغه، گنجینه‌ای غنی از معارف اسلامی، جمع‌آوری کرد که در آن توصیه‌های فراوانی درخصوص مدیریت دانش می‌توان یافت. این کتاب که راه‌کارهای فراوانی برای اداره بهتر جامعه، بر اساس معیارهای اسلامی در اختیار گذاشته است، در این پژوهش در کانون توجه قرار دارد.

تعاریف متعددی از مدیریت دانش ارائه شده است و توافق قطعی بین کارشناسان وجود ندارد. برخی از محققان نیز ترکیب مدیریت دانش را ضد و نقیض، آرمان‌خواهانه (افشار زنجانی و نوذری، ۱۳۸۳) و غیر قابل نقل و انتقال، دانسته‌اند (باقری و صراف‌زاده، ۱۳۸۴). بعضی نیز بر این باورند که «ارائه یک تعریف کامل از مدیریت دانش نه امکان‌پذیر است و نه منطقی؛ زیرا هر سازمانی از دیدگاه منطق خود به مدیریت دانش می‌نگرد و بر پایه تعریف خاصی از دانش، مدیریت آن را نیز تعریف می‌کند (اخگر و جهانیان، ۱۳۸۹: ۲۳). بورک بر این عقیده است که مدیریت دانش کمک می‌کند که اطلاعات مناسب در زمان مناسب برای تصمیم‌گیری‌های درست در اختیار افراد مناسب قرار گیرد. مدیریت دانش کمک می‌کند که افراد در سازمان باهم ارتباط برقرار کرده و دانش خویش را به‌اشتراک بگذارند. این امر موفقیت سازمان را در عرصه رقابت میان دیگر سازمان‌ها تضمین می‌کند (والزاک، ۲۰۰۶: ۱۲۵). بروجون، مدیریت دانش را به‌معنی «تعیین، بهینه‌سازی، مدیریت فعال دارایی‌های فکری به‌شکل دانش ضمنی و یا دانش آشکار»

می‌داند (برجرون، ۲۰۱۳: ۴۱). پس از بررسی مفهوم مدیریت دانش، اکنون این مفهوم در کتاب شریف نهج البلاغه مورد بررسی قرار می‌گیرد. مفاهیم ژرف نهج البلاغه و شرح و توضیح سخنان امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، همیشه از سوی پژوهشگران مورد توجه بوده است. در بین شیعیان از این کتاب ارزشمند به عنوان برادر قرآن کریم یاد می‌شود. این کتاب شریف از سه بخش اساسی خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها تشکیل شده است. به عبارت دیگر در این کتاب شریف ۲۴۱ خطبه، ۷۹ نامه و ۴۸۰ حکمت درج شده است. مجموعه مطالب این کتاب در عصر ولایت و زمامداری حضرت (حدود پنج سال)، ارائه شده است. این کتاب در بین مسلمانان به عنوان یکی از منابع ارزشمند اسلامی مورد توجه قرار دارد.

از آنجا که مطالب جمع‌آوری شده از حضرت، در کتاب شریف نهج البلاغه، از موضع یک حاکم اسلامی بوده است، می‌تواند به عنوان یکی از مهمترین منابع اسلامی در حوزه سازمان و مدیریت، مورد استفاده قرار گیرد. کتاب شریف نهج البلاغه، که در بردارنده توصیه‌ها و دستورات فراوانی از سوی یک حاکم اسلامی که در منصب امامت نیز بوده است از اهمیت زیادی برخوردار است. از سوی دیگر این شخصیت برجسته در علم و دانش از چنان جایگاهی برخوردار است که نبی گرامی اسلام حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) در وصف توانمندی علمی ایشان فرمودند: «يَا عَلِيُّ أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَأَنْتَ بَابُهَا وَمَا تُؤْتِي الْمَدِينَةَ إِلَّا مِنَ الْبَابِ»؛ ای علی من شهر علم و دانشم و تو ورودی آن، هر کس می‌خواهد به دانش دست یابد باید از مسیر تو حرکت کند (ابن شعبه، ۱۳۸۴: ۴۳۰). به منظور شناسایی مفاهیم مرتبط با مدیریت دانش بررسی جامعی در این کتاب انجام گرفت. روایات متعددی در این کتاب شریف در خصوص دانش شناسایی شد. نگاره ۱ نمونه‌ای از این روایات را نشان می‌دهد.

جدول ۱. نمونه روایات نهج البلاغه درباره مدیریت دانش

ردیف	مستند	عنوان کلی	مفهوم مدیریت دانش	ترجمه روایت
	خطبه ۲۳۹	کلیات مدیریت دانش	اتقان در علم	اهل بیت پیامبر (صلی الله علیه و آله) دین را چنانکه سزاوار بود، دانستند و آموختند و ...

ادامه جدول ۱. نمونه روایات نهج البلاغه درباره مدیریت دانش

پس در تربیت تو شتاب کردم، پیش از آن که دل تو سخت شود، و ...	ارائه دانش در زمان مناسب	کلیات	نامه ۳۱	
دانش، میراث گرانها، و آداب، زیورهای همیشه تازه، و اندیشه، آینه‌های شفاف است.	ارزش دانش	کلیات	حکمت ۵	
پس در فراگیری علم و دانش پیش از آن که درختش بخشکد تلاش کنید، و ...	تعمیل برای فراگیری علم	کلیات	خطبه ۱۰۵	
از هر چیزی، مهم و ارزشمند آن را، و از هر حادثه‌ای، زیبا و شیرین آن را برای تو برگزیدم، و ...	تلخیص دانش و منزه‌سازی آن	کلیات	خطبه ۱۲۸	
بدان که در اینجا (اشاره به سینه مبارک کرد) دانش فراوانی انباشته است، و ...	حفاظت و صیانت از دانش	کلیات	حکمت ۱۳۹	
آنان که دانش، نور حقیقت بینی بر قلبشان تابیده، و روح یقین را دریافته‌اند، و ...	خرد یا حکمت	کلیات	حکمت ۱۳۹	
مردی که مجهولاتی به هم بافته، و در میان نادانان اَمّت، جایگاهی پیدا کرده است، و ...	دانش بی‌سود	کلیات	خطبه ۱۷	
وصیت مرا بدرستی دریاب، و به سادگی از آن نگذر، زیرا بهترین سخن و ...	دانش مفید	کلیات	نامه ۳۱	
هرگز بر آرزوها تکیه نکن که سرمایه احمقان است، و حفظ عقل، پند گرفتن از تجربه‌هاست، و ...	دانش واقعی	کلیات	نامه ۳۱	
هرگاه پاسخ‌ها همانند و زیاد شد، پاسخ درست پنهان گردد.	روش صحیح به‌کارگیری دانش	کلیات	حکمت ۲۴۳	
اگر چشم بینا داشته باشید، حقیقت را نشانتان داده‌اند، اگر هدایت می‌طلبید شما را هدایت کردند، و ...	شرایط کسب دانش	کلیات	حکمت ۱۴۹	
چه بسیار است آنچه را که نمی‌دانی و ...	شناسایی دانش	کلیات	نامه ۳۱	
هر ظرفی با ریختن چیزی در آن پر می‌شود جز ظرف دانش و ...	عدم محدودیت برای علم	کلیات	حکمت ۲۰۵	
بدان علمی که سودمند نباشد، فایده‌ای نخواهد داشت.	علم سودآور	کلیات	نامه ۳۱	
علم دو گونه است: علم فطری و علم اکتسابی، و ...	علم سودمند و غیرسودمند	کلیات	حکمت ۳۳۸	
ای کمیل: دانش بهتر از مال است، زیرا علم، نگهبان تو است، و مال را تو باید نگهبان باشی مال با بخشش کاستی پذیرد اما علم با بخشش فزونی گیرد، و ...	علم مفید	کلیات	حکمت ۱۳۹	
کسی که از خود حساب کشد، سود می‌برد، و آن که از خود غفلت کند زیان می‌بیند، و ...	عمل بر اساس علم	کلیات	حکمت ۲۰۸	
عمل کننده بدون آگاهی چون رونده‌ای است که بیراهه می‌رود، و ...	مذمت عمل بدون علم	کلیات	خطبه ۱۵۴	

ادامه جدول ۱. نمونه روایات نهج البلاغه درباره مدیریت دانش

ای کمیل ثروت‌اندوزان بی‌تقوا مرده گرچه به ظاهر زنده‌اند. اما دانشمندان، تا دنیا برقرار است زنده‌اند	پایداری دانش	مراحل مدیریت دانش	حکمت ۱۴۷	
ای پسر من تو را از دنیا و تحولات گوناگونش، و نابودی و دست به دست گردیدنش آگاه کردم، و ...	تبدیل ضمنی به صریح	مراحل	نامه ۳۱	
دنیا گذرگاه عبور است، نه جای ماندن، و مردم در آن دو دسته‌اند: ...	تبدیل ضمنی به صریح	مراحل	حکمت ۱۲۸	
خاندان پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) مایه حیات دانش، و نابودی جهل‌اند، و ...	توسعه دانش	مراحل	خطبه ۲۳۹	
پسر من درست است که من به اندازه پیشینیان عمر نکرده‌ام، اما در کردار آنها نظر افکندم، و ...	جمع‌آوری دانش ضمنی	مراحل	نامه ۳۱	
با دانشمندان، فراوان گفتگو کن، و با حکیمان فراوان بحث کن، و ...	دانش ضمنی و صریح	مراحل	نامه ۵۳	
اسلام را چنان می‌شناسانم که پیش از من کسی آنگونه معرفی نکرده باشد. اسلام همان تسلیم در برابر خدا و تسلیم همان یقین داشتن، و ...	فرایند مدیریت دانش (استخراج، عرضه و کاربرد دانش)	مراحل	حکمت ۱۲۰	
یعنی مشورت، چشم، هدایت و حفظ و به‌کارگیری تجربه رمز پیروزی است.	راه‌های کسب دانش ضمنی	مراحل	حکمت ۲۱۱	
درود خدا بر او، فرمود: در دگرگونی روزگار، گوهر شخصیت مردان شناخته می‌شود.	راه‌های کسب دانش ضمنی	مراحل	حکمت ۲۱۷	
آنچه از تجربیات آنها نصیب ما شد، به تو هم رسید، پس قسمت‌های روشن و شیرین زندگی آنان را از دوران تیرگی شناختم، و ...	رشد دانش ضمنی	مراحل	نامه ۳۱	
کسی که دانست باید به آن عمل کند، و ...	کسب دانش ضمنی	مراحل	خطبه ۱۲۸	
کسی که دانست باید به آن عمل کند، و ...	ماندگاری دانش	مراحل	حکمت ۳۶۶	
بی‌ارزش‌ترین دانش، دانشی است که بر سر زبان است، و ...	مراتب دانش	مراحل	حکمت ۹۲	
حق به‌وسیله آنها به جایگاه خویش بازگشت و باطل از جای خویش رانده و نابود، و ...	مراحل مدیریت دانش	مراحل	خطبه ۲۳۹	
هر آن چه به تو می‌گویم نگهداری کن.	نگهداری دانش	مراحل	حکمت ۱۴۷	

با بررسی منابع کتابخانه‌ای و جستجوهای اینترنتی، می‌توان پیشینه گسترده‌ای از کتب و مقالات تألیفی و ترجمه‌ای درخصوص مدیریت دانش یافت. در اینجا به برخی از این کتب و مقالات اشاره می‌گردد. رادینگ (۱۳۸۹) در کتاب ترجمه شده از سوی سازمان سمت، با عنوان «مدیریت دانش: موفقیت در اقتصاد جهانی مبتنی بر اطلاعات» با تبیین مفهوم مدیریت دانش اجزاء بنیادی آن را بر می‌شمرد. مولف مراحل تبدیل داده را به دانش تشریح کرده و مزایای

مدیریت دانش را برای سازمان‌ها توضیح می‌دهد.

خدایی و عباسیان (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای تحت عنوان «شناسایی عوامل کلیدی موفقیت در پیاده‌سازی سیستم مدیریت دانش در دانشگاه‌ها» تلاش کرده‌اند که عوامل کلیدی موفقیت در پیاده‌سازی مدیریت دانش را شناسایی کنند. بعد از شناسایی این عوامل، به تعریف شاخص‌های مربوط پرداخته‌اند. قلیچ‌لی (۱۳۸۸) در کتاب مدیریت دانش (فرایند خلق، تسهیم و کاربرد سرمایه فکری در کسب و کارها)، به بررسی جایگاه و اهمیت مدیریت دانش به عنوان یک سرمایه فکری، سرمایه اجتماعی و مزیت رقابتی، پرداخته است. بر همین اساس به چرخه‌های مدیریت دانش و مدل‌های مدیریت دانش، استراتژی دانش، مدیریت منابع انسانی و استراتژی دانش، پرداخته است. این کتاب اطلاعات جامعی از مدیریت دانش در اختیار علاقه‌مندان قرار خواهد داد. اما هنگامی که در جستجوی مدیریت دانش با رویکرد اسلامی هستیم با کمبود منابع مواجه می‌شویم. بنابراین نباید انتظار داشت که درخصوص مدیریت دانش بر اساس کتاب شریف نهج البلاغه منابع قابل شمارشی یافت. در اینجا حاصل پیشینه‌شناسی درخصوص موضوع مقاله مورد توجه قرار می‌گیرد. اکبری و منطقی (۱۳۹۲) در مقاله خود، با عنوان «مدیریت دانش با الهام از منابع اسلامی» با طرح این سوال که مدیریت دانش از منظر اسلام بر چه اصولی استوار است؟ پنج اصل را استخراج کرده‌اند که عبارت است از: اصل انطباق با اسلام، اصل سرمایه‌ای، اصل تعاملی، اصل فرآیندی، اصل رهبری. اصول مزبور با الهام از منابع اسلامی، بر محور نخستین اصل یعنی «اصل انطباق با اسلام» یک حلقه مرتبط، پیوسته و وابسته را تشکیل می‌دهند. تمامی این اصول متخذ از مبانی اسلام بوده و راهنمای تجویزی فعالیت سازمان‌های دانش‌بنیان، قرار دارد.

اخوان و خادم الحسینی (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان «تبیین مدیریت دانش از دیدگاه اسلام» به این سؤال اساسی پرداختند که مدیریت دانش اسلامی از دیدگاه تفکر شیعی چیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟ محققین در این تحقیق به این نتیجه رسیدند که همخوانی فراوانی بین مدیریت دانش و مفاهیم و اصول اسلامی وجود دارد. به گونه‌ای که می‌توان مفاهیم و پایه‌های مدیریت دانش را با استناد به قرآن، سنت، و سیره معصومین (علیه السلام) و سایر منابع دانش اسلامی بازشناسایی و تعریف کرده و گسترش و توسعه داد. با توسعه دانش، بر پایه منابع دینی،

می‌توان به صیانت از دانش نیز رسید. ترابی (۱۳۹۰) در پایان نامه دفاع شده با عنوان «تبیین نظری رابطه بین مدیریت دانش و آموزه‌های اسلامی» بر این باور است که بین مدیریت دانش و ظرفیت سازمانی در فرهنگ اسلامی رابطه وجود دارد. در این تحقیق از یک سوی رابطه مدیریت با ظرفیت انطباقی، در سازمان‌های اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است و از سوی دیگر مدیریت دانش با ظرفیت رهبران سازمان‌های اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. در نهایت فرضیه نهایی تحقیق بیانگر آن است که مدیریت دانش با رویکرد اسلامی می‌تواند بر ظرفیت رهبری و ظرفیت انطباقی تاثیرگذار باشد و این رابطه بسیار مثبت و سازنده است. بر اساس مستندات روایی مطرح شده در این تحقیق، فرآیند مدیریت دانش نیز ارائه شده است. موسی‌خانی و همکاران (۱۳۹۲) نیز در تحقیقی با عنوان «مدیریت دانش دینی (دین بنیان): طرح مسئله «مدیریت دانش» در «تمدن دینی»» به بررسی این سؤال پرداختند که آیا می‌توان به نحو مطلوب از تجربه‌های دانش مدیریت در تاسیس میان رشته‌های جدید، مانند مدیریت دانش برای تمدن دینی نیز بهره‌برداری کرد؟ محققین در این تحقیق به این نتیجه رسیدند که با باز تعریف مدیریت دانش در تمدن دینی، بر اساس مبادی و مبانی مورد نظر دین اسلام و نیز سنت‌های دانش دانشمندان جهان اسلام، می‌توان افق‌های جدید را در پیش‌روی عالمان مدیریت قرار داد. در این تحقیق مدل سفرهای چهارگانه (أسفار اربعه) در مدیریت دانش، به عنوان مدل پایه تمدن دینی، ارائه شده است. محسنی و نوروزی (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان «مدیریت دانش در سیره امام علی (علیه‌السلام)» به دنبال پاسخ به این سؤال بودند که مدیریت دانش از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) دارای چه خصوصیتی است؟ آنان در بررسی خود به این نتیجه رسیدند که دانش در اسلام و سیره امام علی (علیه‌السلام) فقط به معنای دانستن و دانایی نیست بلکه حالت هدایت‌گری به سوی کمال و تقرب به ذات اقدس الهی را دارد. چنانکه در سیره حضرت کسانی که در مسیر مدیریت دانش قرار می‌گیرند نیز باید شرایطی داشته باشند. از سوی دیگر طبق دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) دانش در صورت ماندگار می‌شود که با عمل توأم گردد، اگر کسی به دانشش عمل نکند، در واقع جاهل است و عالم کسی است که مطابق علمش عمل نماید. علم و عمل آنقدر درهم تنیده اند که منفک از هم قابل پذیرش نیستند.

در تبیین سازه‌های تأثیرگذار بر مدیریت دانش، با طیف گسترده‌ای از سازه‌ها مواجه هستیم. اما تأکید این پژوهش در این است که عواملی شناسایی شوند که مدیران سازمان بر مبنای توصیه‌های نهج‌البلاغه، با در اختیار داشتن آنها بتوانند تقویت سازمان را هدف قرار دهند. برخی از عوامل شناسایی شده در محدودهٔ اختیارات مدیران سازمان‌ها نیست؛ و باید در سطح بالاتر مورد توجه و بررسی قرار گیرد. موفقیت در اجرای مدیریت دانش هنگامی رخ می‌دهد که اطمینان حاصل شود سازه‌های اساسی مدیریت دانش در سازمان تحقق یافته است. اطمینان از تحقق مدیریت دانش با شناسایی عوامل سازمانی و نظارت بر اجرای موفق آنها ممکن است (ونگ، ۲۰۰۵: ۲۶۲). «هولس اپل» و «جوشی» در پژوهشی درصدد شناسایی عوامل مؤثر در زمینه مدیریت دانش برآمدند. آنان ابتدا مجموعه‌ای از عوامل مؤثر را شناسایی کردند و سپس با استفاده از روش دلفی، توانستند با همکاری استادان و خبرگان حوزهٔ مدیریت دانش این عوامل را ارزیابی کنند. سپس همهٔ عوامل را در سه طبقه اساسی شامل مدیریت، منابع انسانی و محیط دسته‌بندی کردند. آنان بر این اعتقادند که عامل منابع انسانی در راس هرم این عوامل قرار دارد (هولس اپل و جوشی، ۲۰۰۰: ۲۳۹). «لانگ» نیروی انسانی را اصلی‌ترین عنصر در خلق دانش می‌داند. دانش از طریق گردش و انتقال در میان کارکنان که به دلیل علایق مشترک گرد هم آمده‌اند، خلق می‌شود و در سازمان باقی می‌ماند (لانگ، ۲۰۰۱: ۴۶).

فرضیه اصلی این پژوهش نیز بر همین اساس شکل می‌گیرد. یعنی سازه‌های اساسی مدیریت دانش عبارت‌اند از: مدیریت، منابع انسانی، و محیط سازمانی. هر یک از این سازه‌های اساسی، نیز در بردارندهٔ ابعاد و اجزایی هستند، که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود. بنابر فرضیه اولیه پژوهش «مدیریت» یکی از مهمترین سازه‌های مدیریت دانش بود. این فرضیه به وسیله چند فرضیهٔ فرعی پشتیبانی می‌شود. اکبری و منطقی (۱۳۹۲) با بررسی اصول مدیریت دانش در اسلام به نقش اساسی اصل انطباق با اسلام، رسیدند. براساس این اصل، دانشی مناسب سازمان‌های اسلامی است که با آموزه‌های اسلام انطباق داشته باشد و از سازوکارهای حرام، مفسده‌آور و مهلک، به دور باشد. بنابراین مدیریت سازمان باید علاوه بر برنامه‌ریزی مناسب، از ابزارهای کنترلی نیز برای مدیریت دانش در سازمان استفاده کند. همچنین اخوان و خادم‌الحسینی (۱۳۹۲) یکی از مهمترین اقدامات

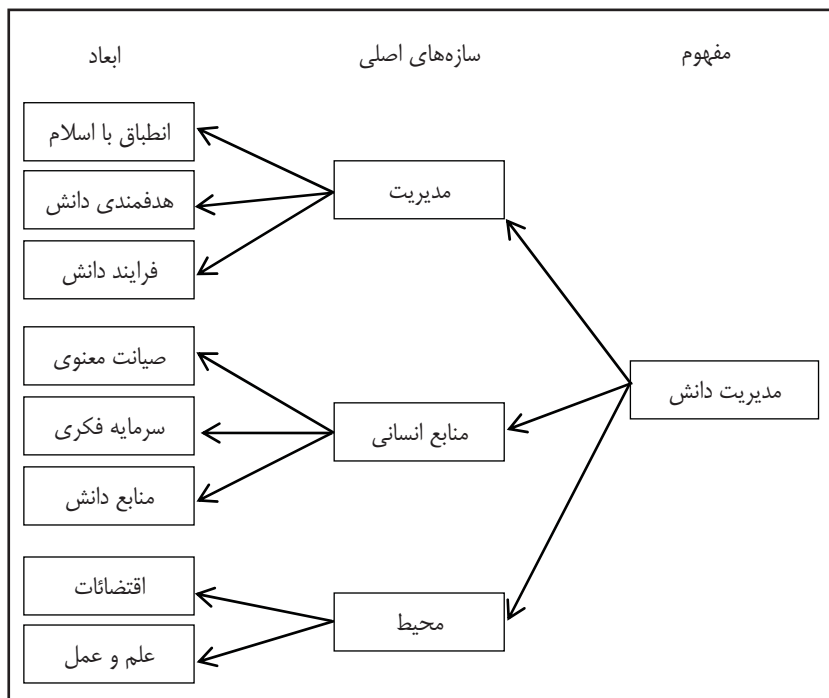
مدیریت را صیانت از دانش می‌دانند. در الگوی ارائه شده در این پژوهش فرایند مدیریت دانش بر اساس منابع دینی تأیید شده است.

همچنین محسنی و نوروزی (۱۳۹۱)، بیان می‌کنند که مدیریت دانش از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) فقط به معنی دانستن و دانایی نیست بلکه حالت هدایت‌گری به سوی کمال الهی دارد. پیامبران الهی و امامان معصوم (علیه‌السلام) همه هدایت‌گر بودند. بنابراین هدفمندی دانش امری ضروری است. مدیران باید دانش‌های سازمانی را کنترل کنند تا آسیبی به اهداف سازمان وارد نیاید. اخوان و خادم‌الحسینی (۱۳۹۲)، بیان کرده‌اند که جامعه اسلامی، دانش بنیان است. مفاهیم و الگوهای عرضه شده در مدیریت دانش منطبق با فقه شیعی و مفاهیم اسلامی است. اکبری و منطقی (۱۳۹۲) اصل فرآیندی را در مدیریت دانش در آموزه‌های اسلامی تبیین کرده‌اند. مدیریت دانش فرآیند پویا، پیوسته و در حال تکامل است. از منظر اسلام فرآیند مدیریت دانش با سکوت آغاز می‌شود و پس از کسب، نگهداری، به‌کارگیری و انتشار آن به افراد و سازمان‌های دیگر، کامل می‌شود. ترابی (۱۳۹۰)، نیز در پژوهش خود با استفاده از شیوه تحلیل توصیفی و با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته اثبات می‌کند که فرآیند مدیریت دانش شامل خلق دانش، حفظ دانش، تسهیم دانش و کاربرد دانش، در منابع اسلامی مورد تأکید است. بنابراین، می‌توان در فرضیه اصلی «مدیریت»، سه بُعد اساسی در نظر گرفت که عبارت‌اند از: انطباق با اسلام، هدفمندی دانش و فرایند دانش. بنابر فرضیه اصلی این پژوهش «منابع انسانی» دومین سازه مهم مدیریت دانش است. این فرضیه نیز به وسیله پژوهش‌های متعدد پشتیبانی می‌شود. محسنی و نوروزی (۱۳۹۱)، بیان می‌دارند که در مدیریت دانش از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام)، موضوع رعایت تقوای الهی و صیانت انسان از آلودگی‌های معنوی و روحی نقش مهمی دارد. یادگیری هر دانشی در اسلام توصیه نمی‌شود، بلکه دانش‌هایی که زمینه‌ساز کمال انسان باشند؛ مدنظر قرار دارد.

اکبری و منطقی (۱۳۹۲) نیز در بررسی اصول مدیریت دانش در اسلام، اصل سرمایه‌ای را اثبات می‌کنند. دانش از منظر اسلام سرمایه فکری - معنوی است که در مقابل سرمایه فیزیکی - مادی قرار می‌گیرد و سازمان‌ها را در تحقق اهداف مادی و معنوی، کمک می‌کند. سازمان‌ها با تربیت منابع انسانی زمینه رشد فکری و معنوی آنان را فراهم می‌کنند. این امر زمینه‌ساز رشد

دانشی سازمان خواهد شد. اخوان و خادم‌الحسینی (۱۳۹۲)، با بررسی توانایی‌های انسان، علاوه بر منابع عقلی و تجربی، از منابع شهودی و وحیانی یاد می‌کنند و آنها را، از منابع مهم دانش از نظر اسلام قلمداد می‌کنند. در فرضیه اصلی «منابع انسانی»، نیز می‌توان سه بُعد اساسی در نظر گرفت که عبارت‌اند از: صیانت انسان از آلودگی معنوی و روحی، سرمایه فکری - معنوی، بهره‌مندی از منابع متعدد (عقلی، تجربی و شهودی).

در فرضیه اولیه پژوهش بیان شد که «محیط سازمانی» سومین سازه مهم مدیریت دانش است. اکبری و منطقی (۱۳۹۲) بیان کرده‌اند که در سازمان‌های اسلامی اصل تعاملی، که ناظر به دانشی است که حاصل تعامل انسان، سازمان و فناوری است. انسان به‌خاطر استعداد خدادادی خود، دانش را خلق می‌کند؛ سازمان به‌خاطر در اختیار داشتن امکانات همه‌جانبه، کارکنان دانشی را هدایت، حمایت و بر فعالیت آنان نظارت می‌کند. اخوان و خادم‌الحسینی (۱۳۹۲)، بیان کرده‌اند که توجه به مقتضیات زمانی و مکانی، سازمان‌ها را وامی‌دارد که به محدودیت‌های دانشی توجه کرده و به تعالی دانش بپردازند. محسنی و نوروزی (۱۳۹۱)، نیز اثبات کرده‌اند که دانش باید دارای کارکردهایی در جهت هدف باشد. دانش باید به گونه‌ای باشد که در مواجهه با شرایط محیطی بتواند اهداف را تحقق بخشد. از سوی دیگر طبق دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) دانش در صورتی ماندگار می‌شود که با عمل توأم شود. علم و عمل درهم تنیده‌اند. ترابی (۱۳۹۰)، نیز اثبات کرده است که سازمان‌ها دانش خود را در تعامل با محیط رشد می‌دهند و دانش‌های ناکارآمد را به مرور به فراموشی می‌سپارند. بر این اساس هرچه سازمان‌ها در محیط‌های بزرگ‌تر فعالیت کنند، از دانش مطلوب‌تری برخوردار خواهند بود. بر اساس فرضیه اصلی «محیط سازمانی»، دو بُعد اساسی مطرح می‌شود که عبارت‌اند از: اقتضائات (مکانی و زمانی) و توأمان بودن علم و عمل. با توجه به پیشینه‌های موجود الگوی مفهومی اولیه پژوهش چنین شکل گرفت.

شکل ۱. الگوی مفهومی پژوهش

روش

این پژوهش از نظر هدف، یک پژوهش کاربردی است. همچنین از نظر روش، از شیوه آمیخته اکتشافی (کیفی - کمی) استفاده شده است. به‌هرحال به کار بردن هر یک از دو دسته روش پژوهش کمی یا کیفی به تنهایی پژوهشگر را آن‌طور که انتظار می‌رود نسبت به شناخت بهتر پدیده‌ها یاری نمی‌دهد. اما چنانچه بتواند با ترکیب کردن دو دسته پژوهش کمی و کیفی به بررسی پدیده بپردازد، درک بهتری از پدیده خواهد داشت (بازرگان، ۱۳۸۷: ۸۴). در این پژوهش ابتدا روش توصیفی مدنظر بود و با استفاده از تحلیل اسناد تلاش شد تا به توصیف و تفسیر آنچه هست پرداخته شود. در بررسی کیفی، با مطالعه پیشینه و سوابق مرتبط با موضوع، الگوی مفهومی اولیه تنظیم شد؛ سپس با مراجعه به کتاب شریف نهج البلاغه روایات مربوط جمع‌آوری شد. در این روش تلاش می‌شود، به جنبه‌های نهفته یک پدیده و درک آن پرداخته شود (بازرگان، ۱۳۸۷: ۸۴).

در بخش کمی از روش پیمایشی و تحلیل پرسشنامه استفاده شده است. با بررسی انجام شده در

پرسشنامه‌های موجود در زمینه مدیریت دانش، محقق به این نتیجه رسید که بر اساس فرضیه‌های پژوهش لازم است از پرسشنامه خودساخته استفاده شود. بر این اساس، ابعاد و مؤلفه‌هایی که در بخش کیفی استخراج شد در قالب پرسشنامه‌ای با ۶۲ پرسش به ۱۴۰ نفر از خبرگان علوم اسلامی داده شد. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی از نوع همبستگی و با استفاده از مطالعات میدانی، صورت گرفت. جامعه آماری این پژوهش، ۱۴۰ نفر از خبرگان علوم اسلامی هستند که دارای سابقه تحصیلات حوزوی و دانشگاهی می‌باشند. همه این افراد حداقل شش سال سابقه تحصیلات حوزوی و نزدیک به نیمی از این افراد بیش از ۱۰ سال سابقه تحصیلات حوزوی دارند. همچنین همه این افراد حداقل لیسانس در یکی از رشته‌های علوم انسانی را دارا هستند. چنانکه حدود ۴۸ درصد از این افراد دارای مدرک تحصیلات تکمیلی هستند. نزدیک به یک چهارم این افراد نیز سابقه فعالیت‌های مدیریتی دارند. این افراد به صورت تصادفی انتخاب شدند. پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده نیز ۱۰۹ عدد بود.

شناسایی روایی و پایایی پرسشنامه دو موضوع اساسی این پژوهش بود که با دقت صورت گرفت. بررسی روایی پرسشنامه از اقدامات اولیه در روش پژوهش بود. منظور از روایی و اعتبار، اندازه‌گیری میزان دقت^۱ و صحت^۲ معرف‌های انتخاب شده برای سنجش مفاهیم است (بريمن، ۱۳۸۱: ۳۱). در بررسی روایی از دو شیوه می‌توان استفاده کرد: (۱) داوری اجتماع علمی و (۲) استفاده از تحلیل عامل (ساعی، ۱۳۸۷: ۸۱). در این پژوهش از شیوه اول استفاده شد. در ارزیابی اعتبار معرف‌ها با استفاده از داوری اجتماع علمی در باب تناسب معرف‌ها با مفهوم مورد سنجش و در تعیین تعداد معرف‌ها، کاربرد فراوانی دارد. به منظور اطمینان از روایی پژوهش بعد از بررسی مبانی نظری پژوهش و مؤلفه‌های تأثیرگذار، متغیرهای پرسش‌های اولیه طراحی شد. سپس در اختیار تعدادی از نخبگان علوم اسلامی قرار گرفت. بعد از انجام اصلاحات و بازبینی‌های لازم، مورد تأیید آنان قرار گرفت و با حصول اطمینان از روایی پرسش‌ها، پرسشنامه در اختیار نمونه انتخاب شده قرار گرفت. در بخش تحلیل کمی، از نرم‌افزار اس.پی.اس.اس ویرایش ۲۲ استفاده

---

1. precision

2. accurate

شد. ویژگی‌های آمار توصیفی نیز با استفاده از همین نرم‌افزار به دست آمد. همچنین در بخش کیفی روایی و پایایی با استفاده از روش نظام‌مند، گردآوری، تلخیص و طبقه‌بندی مستندات، با همکاری نخبگان علوم اسلامی، اصلاحات لازم صورت گرفت و به تأیید رسید. پایایی، در پژوهش، ناظر بر ویژگی تکرارپذیری اندازه‌گیری و ثبات در نتایج پژوهش در صورت تکرار آن است. در پژوهش‌های میدانی، محقق تلاش می‌کند که با طراحی پرسش‌های متعدد، معرف انتخاب کند و بر اساس آن مورد پژوهش را شناسایی کند (ساعی، ۱۳۸۷: ۱۲۴).

بر اساس آزمون آلفای کرونباخ تلاش می‌شود که نشان داده شود، سؤال‌های پرسشنامه دارای پایایی و همبستگی (سازگاری) درونی خوبی هستند. نتیجه آزمون آلفای کرونباخ برای هر یک از سؤال‌های پرسشنامه عددی بین صفر تا یک است که نشان‌دهنده همبستگی درونی در هر یک از سؤال‌ها است. هرچه عدد به یک نزدیک‌تر باشد نشان‌دهنده پایایی مورد قبول و خوب برای پرسشنامه است. پرسشنامه بر اساس طیف پنج تایی لیکرت طراحی شد. به منظور شناسایی پایایی درونی سوال‌های پرسشنامه از تکنیک سنجش پایایی ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ بین صفر و یک تغییر می‌کند و از آنجا که هرچه به عدد یک نزدیک‌تر باشد از پایایی بیشتری برخوردار است (دلآوری، ۱۳۸۷: ۷)، با کمک نرم‌افزار اس. پی. اس. برای ۶۲ گویه، به عدد ۰/۷۷ دست یافتیم که نشان‌دهنده اطمینان از پایایی بود. پایایی پرسشنامه در نگاره شماره ۴ درج شده است.

یافته‌ها

از آنجا که این پژوهش بر اساس روش آمیخته، انجام شد؛ تحلیل داده‌ها نیز در دو بخش کیفی و کمی صورت گرفت. در بخش تحلیل کیفی، ابتدا به جمع‌آوری روایات مربوط به مدیریت دانش در خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های کتاب نهج‌البلاغه، پرداخته شد. هنگامی که داده‌ها به حد اشباع رسید، نمونه‌برداری متوقف شد. پس از جمع‌آوری اسناد اقدام به کدگذاری آنها شد. کدگذاری در سه مرحله صورت گرفت. در گام اول کدگذاری اولیه صورت گرفت و سپس در مرحله کدگذاری باز تلاش شد که مفاهیم مرتبط و جدید بدست آمده در مسیر پژوهش قرار گیرد و در نهایت کدگذاری

محوری، انجام شد تا بر اساس آنها بتوان به شناسایی، تلخیص و طبقه‌بندی مؤلفه‌ها اقدام کرد. بر این اساس، ۵۵ جزء در هشت بُعد شناسایی شد. یافته‌های پژوهش کیفی در جدول شماره ۲ درج شده است.

جدول ۲. اجزا و ابعاد مدیریت دانش یافته‌های کیفی (محقق ساخته)

بُعد	اجزاء	بُعد	اجزاء	بُعد	اجزاء
انطباق با اسلام	حکمت دانش	سرمایه فکری	دانش و رحمت	هدفمندی دانش	رضایت الهی
	دانش و هدایت		محدودیت دانش		سکوت و پذیرش
	دانش با پرهیزکاری		صیانت دانش		ایجاد دانش
		شناخت حقیقت	ثبت دانش		
فرآیند دانش		منابع دانش	عزت دانش	علم و عمل	توزیع دانش
	اولویت در دانش		دانش و پارسایی		لزوم یادگیری
	دانش و زندگی		دانش و نجات		اشتیاق به دانش
	دانش و عافیت		دانش نظری		پرسیدن دانش
	دانش و وفاداری	دانش عملی	فهم دانش		
	دانش و نرم‌زبانی	دانش عادی	تجربه و تفحص		
	دانش و رضایت	دانش شهودی	کتابت دانش		
	دانش و مدارا	دانش تجربی	جستجوی دانش		
		دانش حسی	اهمیت دانش		
	حق طلبی و دانش	ابزار دانش	زایش دانش		
	دانش و سازگاری	دانش و ادب	تعمیق دانش		
	راهنمایی دانش	محاوره با دانشمندان			
ارزشمندترین دانش	زمان یادگیری				
آثار دانش	موانع دانش				
دسته‌بندی دانش	زمینه‌های دانش				

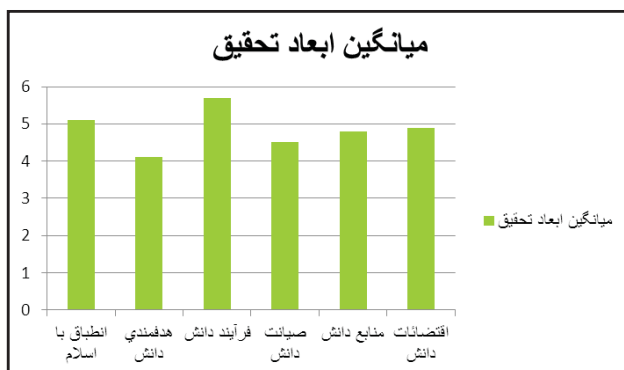
همچنین در جدول شماره ۳ به دلیل پرهیز از طولانی شدن مقاله و با صرف نظر کردن از ارائه همه مستندات، تنها در هر بُعد به ذکر چند جزء از روایات مورد استفاده اشاره شد.

جدول ۳. نمونه‌ای از اسناد و روایات مربوط به اجزاء ابعاد هشت‌گانه (محقق ساخته)

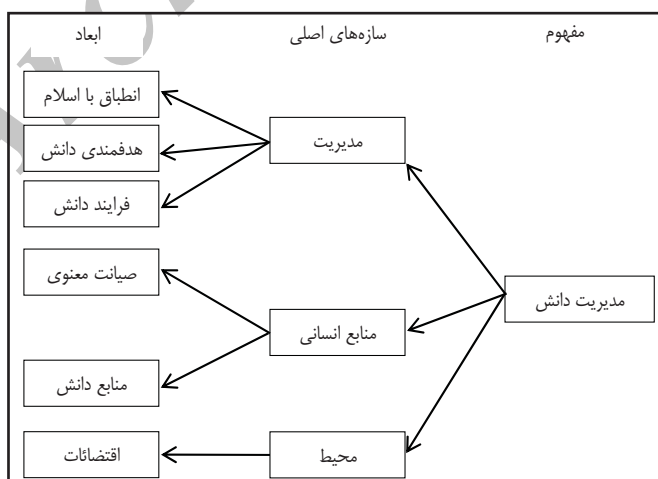
ردیف	مستند	جزء	بُعد
۱	ملامت کسانی که با دانسته‌های خویش، بر اولیای خدا ادعای فضل و برتری دارند (حکمت ۱۳۹)	دانش و ادب	۱) انطباق با اسلام
۲	دانش نوری است که عقل را زنده و هوای نفس را می‌کشد و ... (خطبه ۲۲۰)	حکمت دانش	
۳	خداوند با نشانه‌های تدبیر استوار و ... (خطبه ۱۸۲)	شناخت حقیقت	۲) هدفمندی دانش
۴	آگاه باشید که بندگان خدا، آنها که علم خدای را حافظ‌اند، به مصونیت او مصون هستند و ... (خطبه ۱۲۴۱)	دانش و پارسایی	
۵	با دانشمندان، زیاد به گفتگو بنشین و... (نامه ۵۳)	کسب دانش	۳) فرایند دانش
۶	آنچه از تجارب آنها نصیب شد، به تو هم رسیده، (نامه ۳۱)	دانش ضمنی	
۷	آموزش نادان‌ها و گفتگو با اهل دانش (نامه ۶۷)	پرسیدن دانش	
۸	واجب است دانشمند دانش خود را به طالبش بذل کند.	توزیع دانش	
۹	با تمام شوق و کوشش از تجربه و آزمون آزمایشگران استقبال نما ... (نامه ۳۱)	تجربه و تفحص	
۱۰	لجاجت و ستیزه‌جویی، حجاب علم است (نامه ۵۸)	تواضع در دانش	۴) صیانت معنوی
۱۱	بندگان خدا علوم خداوند را جاری می‌سازند و با دوستی، پیوستگی ایجاد می‌کنند و ... (خطبه ۲۱۴)	صداقت در دانش	
۱۲	فرد لایقی نیست که دانش در اختیارش قرار دهم (حکمت ۱۳۹)	صیانت دانش	۵) سرمایه فکری
۱۳	علوم مانند ستاره شناسی دریا نوردی و صحرا نوردی را در حد نیاز بیاموزید (خطبه ۷۹)	محدودیت دانش	
۱۴	آن کس که از آزمایش‌ها و تجربه‌های خدادادی سودی نبرد از هیچ بند و اندرزی سود نخواهد برد (خطبه ۱۷۶)	دانش تجربی	۶) منابع دانش
۱۵	کسی که در آموخته‌هایش بسیار تفکر کند چیزهایی را می‌فهمد که پیش از این، درک نکرده است (حکمت ۲۷۴)	دانش عقلی	
۱۶	به‌وسیله ایمان دانش پایدار می‌ماند (خطبه ۱۵۶)	آثار دانش	۷) اقتضائات دانش
۱۷	کم‌ارزش‌ترین دانش آن است که بر زبان است (حکمت ۸۸)	دسته‌بندی دانش	
۱۸	دانش عافیت‌بخش است (خطبه ۲۲۰)	دانش و عافیت	
۱۹	علم با عمل تعمیق می‌شود (حکمت ۳۵۸)	تعمیق دانش	۸) علم و عمل
۲۰	کسی که در آموخته‌هایش بسیار تفکر کند چیزهایی را می‌فهمد که پیش از این، درک نکرده است (حکمت ۲۷۴)	جستجوی دانش	

بر این اساس، الگوی اولیه مدیریت دانش در آموزه‌های کتاب شریف نهج البلاغه با هشت بُعد و ۵۵ جزء، با تحلیل داده‌های کیفی به‌دست آمد. پس از بررسی و تحلیل کیفی، پرسشنامه تهیه شده در اختیار ۱۴۰ نفر از خبرگان علوم اسلامی قرار گرفت. براساس پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده و انجام تحلیل، این نتیجه به‌دست آمد که لازم است در الگوی اولیه تغییرات اندکی ایجاد شود. بدین

منظور برخی از اجزاء و ابعاد با یکدیگر ترکیب شده یا حذف شدند. در نتیجه ابعاد هشت گانه به شش بعد کاهش یافت. همچنین به منظور اولویت بندی ابعاد شناسایی و نهایی شده در پژوهش، نسبت به مقایسه میانگین این ابعاد در نظر خبرگان اقدام شد. کردار شماره ۱ میانگین هریک از ابعاد را نشان می دهد.

با انجام مقایسه اندازه میانگین، می توان به این نتیجه رسید که ابعاد مدیریت دانش در کتاب نهج البلاغه به ترتیب عبارت اند از: فرآیند دانش، انطباق با اسلام، اقتضات دانش، منابع دانش، صیانت دانش و هدفمندی دانش. بدین ترتیب، با توجه به شیوه تحلیل کمی و کیفی در نهایت الگوی نهایی پژوهش بر اساس سه سازه اصلی و شش بُعد در ۵۵ جزء با تحلیل نرم افزار مورد تأیید واقع شد.

شکل ۲. الگوی مفهومی نهایی (محقق ساخته)

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس مبانی نظری مطرح شده در این پژوهش و با بررسی مفاهیم ارزشمند کتاب نهج البلاغه، در ارتباط با مفاهیم و فرآیند مدیریت دانش، چارچوب مفهومی سازه‌های اساسی مدیریت دانش بر اساس نهج البلاغه استخراج شد. الگوی مطالعاتی پژوهش در الگوی مفهومی نهایی نشان داده شده است. بر این اساس مهمترین سازه مدیریت دانش در کتاب شریف نهج البلاغه در سه مفهوم اساسی مدیریت، منابع انسانی و محیط قرار دارد. در سازه «مدیریت»، توجه به انطباق‌پذیری با اسلام، فرآیند دانش و هدف‌مندی دانش، به‌عنوان ابعاد این سازه تأیید شدند. در سازه «منابع انسانی»، مشخص شد که منابع دانش و صیانت معنوی نیروی انسانی، از مهمترین ابعاد تأثیرگذار در این سازه هستند. در سازه «محیط»، سازگاری با شرایط زمانی و مکانی که از آن با عنوان اقتضائات یاد شد، مهمترین بعد مورد تأیید قرار گرفت. علاوه بر موارد یادشده نتایج زیر نیز به‌دست آمد:

۱. با مدیریت دانش می‌توان سرمایه‌های فکری و دانشی را در سازمان حفظ و ارتقاء بخشید، چنانکه به‌کارگیری آن در سازمان نیز نیازمند مدیریت صحیح آن است.
۲. فرایند دانش از نظرگاه امیرالمؤمنین امام علی (علیه‌السلام) با سکوت آغاز شده و پس از کسب، نگهداری، به‌کارگیری و انتشار آن به افراد و سازمان‌های دیگر، کامل می‌شود.
۳. یکی از مهمترین گام‌ها در مدیریت دانش صیانت معنوی است. به این معنا که دانشمندان به هر میزان علمشان افزون می‌شود، باید تواضع و تعبدشان نسبت به بندگان و خداوند افزون شود.
۴. منابع رایج در دانش از حیثه عقل و تجربه، باید به حیثه شهود و وحی نیز امتداد یابد. بر این اساس است که انسان توانایی بیشتری در اختیار خواهد داشت.

منابع

- نهج البلاغه (۱۳۷۹). علی دشتی (مترجم). قم: نشر مشهور.
- ابن شعبه، حسن بن علی (۱۳۸۴ق). تحف العقول عن آل الرسول، قم: کتابفروشی اسلامیة.
- اخگر، بابک و جهانیان، خشایار (۱۳۸۹). قطب‌نمای مدیریت دانش. تهران: نگاه دانش.
- اخوان، پیمان و خادم‌الحسینی، سیدپیمان (۱۳۹۲). تبیین مدیریت دانش از دیدگاه اسلام. فصل‌نامه مدیریت اسلامی. ۲۱(۲)، ۹۹-۱۲۶.
- افشار زنجانی، ابراهیم و سودابه نودری (۱۳۸۳). مدیریت دانش و چون و چرایی آن. فصلنامه کتاب. شماره ۵۹، ص ۶۷.

- اکبری، ظاهر و منطقی، محسن (۱۳۹۲). مدیریت دانش با الهام از منابع اسلامی، فصلنامه اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، شماره ۷، ص ۵۹-۷۶.
- بازرگان هرنندی، عباس (۱۳۸۷). مقدمه‌ای بر روش‌های پژوهش کیفی و آمیخته، رویکردهای متداول در علوم رفتاری. تهران: دیدار.
- باقری، فاطمه و صراف‌زاده، مریم (۱۳۸۴). کتابخانه‌ها و تلاش برای بقا: آیا مدیریت دانش گزینه صحیح است؟. فصل‌نامه اطلاع‌شناسی، ۳(۲۱)، ۶۴.
- بریمن، آلن (۱۳۸۱). روش‌های پژوهش و مطالعات سازمانی. انصاری و همکاران (مترجم). تهران: آوای نور.
- دلاور، علی (۱۳۸۷). روش پژوهش در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران: ویرایش.
- ساعی، علی (۱۳۸۷). روش پژوهش در علوم اجتماعی. تهران: سمت.
- قلیچ‌لی، بهروز (۱۳۸۸). مدیریت دانش. تهران: سمت.
- لنگرودی، جعفر (۱۳۷۱). مقدمه عمومی علم حقوق. تهران: گنج دانش.
- محسنی مصطفی و نوروزی، محمدتقی (۱۳۹۱). مدیریت دانش در سیره امام علی (علیه‌السلام)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: جامعه‌المصطفی‌العالمیه.
- موسی‌خانی، مائیان، و جوادی آملی، محمد، امیر، مرتضی (۱۳۹۲). مدیریت دانش دینی (دین بنیان): طرح مسئله «مدیریت دانش» در «تمدن دینی»، دو فصلنامه اسلام و مدیریت، شماره ۳، ص ۷-۴۲.
- Wong, Kuan Yew (2005). Critical Success Factors for Implementation Knowledge. Management in Small and Medium Enterprise. Industrial Management & Data Systems, 105(3), 261-279.
- Holsapple, Clyde, W., & Joshi, Kshiti. D. (2000). An Investigation of Factors that Influence the Management of Knowledge in Organizations. Journal of Strategic Information Systems, 9, 235-61.
- Lang, J.C. (2001), Managerial concerns in Knowledge Management, Journal of Knowledge Management, 5(1), 43-57.
- Bergeron, Bryan (2003). Essentials of Knowledge Management. Published by John Wiley & Sons, Inc. New Jersey: Hoboken.
- Walczak, Steven (2006). organizational knowledge management structure. journal of the learning organization. 12(4), 330-339.